

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР: МӘСЕЛЕНІҢ АНЫҚТАМАСЫ МЕН МӘНІ (ҚОС ЕЛДІҢ МЫСАЛЫНДА)

Түйіндеме

Демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесі бірқатар елдердің ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасымен қатар, азаматтардың денсаулығын қорғау, оларды әлеуметтік қамсыздандыру сынды мемлекеттік маңызы бар нормативтік құжаттардан көрініс табады. Осы мәселеде нақты бір тұжырым жасау үшін сөзсіз жекелеген елдердің тәжірибесіне арнайы тоқталып, салыстырмалы түрде нақты бір пікір қалыптастыруға болады. Мақалада демографиялық үдерістердің Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясын салыстыра отырып, оңтайландыру мәселелері қарастырылған. Мақаланың мақсаты-қазіргі таңда демографиялық үдерістерге тиімді өзгерістер әкелетін нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау және өзге де оңтайландыру жұмыстарын жүргізу аса өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар нақты бір мемлекет жағдайында демографиялық үдерістерді реттейтін бағыттардың дұрыс жолға қойылуы да елдің болашағы үшін қолайлы жағдайларды тудыраы анық. Осы тұрғысынан келгенде әлем елдерінің тәжірибесінде демографиялық үдерістерді оңтайландыруға бағытталған бірқатар

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 3 / SAYI 4 / EKİM
2020

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Досымова
Гулдерхан
КАЗИХАНОВНА
Әл-Фараби
атындағы ҚазҰУ, 2-
курс магистранты,
gulder-
han_87@mail.ru

Gönderim Tarihi
Received
04.11.2020

Kabul Tarihi
Accepted
07.11.2020

Atıf
КАЗИХАНОВНА,
Досымова
Гулдерхан (2020).
“Демографиялық
Үдерістер: Мәселенің
Анықтамасы Мен
Мәні”, *Uluslararası
Türk Dünyası
Araştırmaları Dergisi*,
(3/4), 52-62

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

шаралардың қабылданып, сәтті жүргізіліп жатқандығына көңіл аударуға болады.

Тірек сөздер: Демография, Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, тұжырымдама

DEMOGRAPHIC PROCESSES: THE DEFINITION AND ESSENCE OF THE PROBLEM (ON THE EXAMPLE OF TWO COUNTRIES)

Abstract

The issue of optimization of demographic processes is reflected in the concept of national security of a number of countries, as well as in the normative documents of national importance, such as protection of public health and social security. In order to draw a definite conclusion on this issue, it is necessary to focus on the experience of individual countries and form a relatively clear opinion.

The article considers the issues of optimization of demographic processes in comparison with the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. The purpose of the article is the adoption of regulations and other optimization work, which today leads to effective changes in demographic processes. At the same time, it is clear that in the context of a particular country, the correct regulation of demographic processes will create favorable conditions for the future of the country. From this point of view, it is worth noting that in the experience of other countries, a number of measures aimed at optimizing demographic processes have been adopted and are being successfully implemented.

Keywords: demography, Republic of Kazakhstan, Russian Federation, concept.

Демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесі бірқатар елдердің ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасымен қатар, азаматтардың денсаулығын қорғау, оларды әлеуметтік қамсыздандыру сынды мемлекеттік маңызы бар нормативтік құжаттардан көрініс табады. Осы мәселеде нақты бір тұжырым жасау үшін сөзсіз жекелеген елдердің тәжірибесіне арнайы тоқталып, салыстырмалы түрде нақты бір пікір қалыптастыруға болады.

Қазіргі таңда демографиялық үдерістерге тиімді өзгерістер әкелетін нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау және өзге де оңтайландыру жұмыстарын жүргізу

аса өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар нақты бір мемлекет жағдайында демографиялық үдерістерді реттейтін бағыттардың дұрыс жолға қойылуы да елдің болашағы үшін қолайлы жағдайларды тудыраы анық. Осы тұрғысынан келгенде әлем елдерінің тәжірибесінде демографиялық үдерістерді оңтайландыруға бағытталған бірқатар шаралардың қабылданып, сәтті жүргізіліп жатқандығына көңіл аударуға болады. Демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесінде Ресей Федерациясының өзіндік тәжірибесі бар. Аталған елдегі демографиялық үдерістер «Ресей Федерациясының ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы», «Ресей Федерациясының демографиялық дамуының тұжырымдамасы», «Ресей Федерациясының азаматтардың денсаулығын қорғау заңнамалық негіздері», «Азаматтардың санитарлы-эпидемиологиялық игіліктері» және тағы да басқа заңнамалық құжаттарда тікелей және жанама түрде сипатталады. Бір көңіл аударатын жайттың бірі Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістер мәселесі тек қана демографтардың ғана емес, сонымен әлеуметтанушылар, саясаттанушы, заңгерлер мен журналисттер сынды қоғамдық маңызды мәселелерді көтеретін мамандық иелерінің де талқысына жиі түседі. Тіпті демографиялық үдерістер мәселесі Ресей Президенті тарапынан да жиі айтылып, оны оңтайландыру ісінде нақты шешімдер қабылдануда. Олардың қатарында денсаулық ісін жетілдіру, медициналық қызмет көрсету сапасын жақсарту, отбасыларға көмек, әлеуметтік көмек түрлерін енгізу, еңбек ету, тұрғын үй мәселесі, экологиялық және санитарлық жағдайларды жақсарту мәселелеріне қатысты шешімдерді атап өтуге болады. Алайда Т.Ф. Тимофеева және О.Ф. Таратина өздерінің «К вопросу о необходимости становления и развития правового регулирования демографических процессов на региональном уровне» атты мақалаларында демографиялық үдерістерді реттейтін заңнамалардың әлі де болса науқаншылық сипат алуда деген пікір білдіре келе, олардың қабылдануы демографиялық үдерістерді толыққанды зерттеместен қабылданып жатқандығын алға тартады. Тіпті қазіргі таңда

Ресей Федерациясында демографиялық үдерістерді реттеудің заңнамалық негіздерін қарастырған ғылыми-зерттеу жұмыстарының да аздығы туралы мәліметтер келтіреді

(Тимофеева,2007:122-123). Рас мұндай кемшін тартқан мәселелер біздің еліміздің де демографиялық үдерістерді реттеу ісінде байқалуда. Елімізде демографиялық үдерістерді реттейтін институционалды база әлі де болса жетілдірілмеген. Сөзсіз мұндай олқылықтардың орнын толтыруда көршілес Ресей Федерациясымен қатар, дамыған Еуропа мемлекеттерінің тәжірибесін негізге алу оң нәтиже беретініне сенім бар.

Ресей Федерациясының Президенті В.В. Путин 2018 жылдың 7 мамырында қабылданған «Ресей Федерациясының 2024 жылға дейінгі дамуындағы ұлттық мақсаттар мен стратегиялық міндеттер» атты Жарлығын жүзеге асыру барысында «Демография» деп аталатын ұлттық жобаға ерекше мән беруге шақырды. Өйткені В.В. Путин осы ұлттық жоба тек демографиялық мәселелерді ғана шешіп қоймайды, сонымен қатар бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастырып, өмір сүру деңгейін жақсартатын да қабілетке ие деп көрсеткен болатын (Елин, 2019:20). Рас экономикадағы алға жылжушылық, инфрақұрылымдардың жақсару, технологиялардың пайда болуы ол алдымен қаржылық жағынан қамтамасыз етілген, өзіне қолайлы өмір сүру жағдайы бар адамдардың ғана еңбегімен келетіні түсінікті. Сол себепті де демографиялық үдерістермен мемлекеттің маңызды мәселелері тығыз байланысып жатыр деп тұжырым жасауға болады.

Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістерді оңтайландыру ісінде 9 қазан 2007 жылы қабылданған «2025 жылға дейінгі Ресей Федерациясының демографиялық саясат тұжырымдамасы» деп аталатын Президент Жарлығының алар орны ерекше. Тұжырымдамада азаматтардың өмір сүру жасын ұлғайту, өлімді азайту, демографиялық өсім, ішкі және сыртқы көші-қон үдерісін реттеу, азаматтардың денсаулығы және тағы да басқа маңызды мәселелер қарастырылды. Аталған тұжырымдаманы жүзеге асырудың негізгі үш кезеңі

белгіленген болатын. Алғашқы кезең 2011 жылға дейін демографиялық дағдарысты азайту үшін құқықтық және қаржылық негіздерін қалыптастыру болса, екінші кезең 2015 жылға дейін азаматтардың денсаулығын қорғай отырып, отбасылар үшін өмір сүруге қолайлы ахуалды тудыра отырып, халықтың шетелге ағылуын азайту және көші-қон үдерістерін реттеу көзделді. Ал үшінші кезең 2025 жылға дейін кез-келген демографиялық ахуалға дайын болатындай кешенді шаралар жүйесін қалыптастыру, көп балалы отбасыларды қолдай отырып, екінші және үшінші баланы дүниеге әкелуге деген жігерді ояту сынды маңызды мәселелерді қамтыды. Сонымен қатар адам өмірі – демографиялық үдерістердің маңызды бөлшегі ретінде мойындала отырып, Тұжырымдаманың үшінші кезеңінде адам өміріне қауіпті әрі зиянды жұмыс орындарын 3-5 % азайту көзделді. Сондай-ақ жұмыс берушілердің жауапкершілігін күшейтіп, өлімге алып келетін жұмыс жағдайларын оңтайландыруға міндет қойылды (Городнова, 2019: 49-51). Салыстырмалы түрде алғанда Қазақстан Республикасындағы демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесінде де бірқатар құқықтық-нормативтік құжаттар қабылданған. Еліміздегі демографиялық ахуалды оңтайландыру үдерісі төрт негізге сүйене отырып жүргізіледі:

- доктринаға сай;
- құқықтық-нормативтік актілер бойынша;
- институционалды түрі;
- ресурстық

Доктриналарға сай демографиялық саясат төмендегідей бағытта жүргізіледі. Мысалы: Қазақстан Республикасының мемлекеттік демографиялық саясатының тұжырымдамасы; Халықтың қоныстануы бойынша халықаралық Каир конференциясының әрекет жоспары; Ана мен бала денсаулығын сақтау бағдарламасы, бала тууына байланысты берілетін жәрдемақы төлеу бағдарламалары, кедейлік шегін төмендетуге бағытталған бағдарламалар және тағы да басқалары. Сонымен қатар демографиялық ахуалды оңтайландыруда мемлекеттің әлеуметтік саладағы реформалары мен қабылданған

бағдарламаларының алар орны ерекше. Атаулы әлеуметтік көмекті тағайындау мен «Жалпыға ортақ Еңбек қоғамы» атты бағдарламалар сөзсіз азаматтар арасындағы жұмыссыздықты жойып, ертеңге деген сенімді қалыптастыруға бағытталған.

Әрине жоғарыда атап өткеніміздей демографиялық ахуалды оңтайландыруда көші-қон саясатының өзіндік ерекшелігі бар. Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының тұжырымдамасының бірнеше жылдарға арналған бағдарламалары бар. Мысалы 2001-2010 жж, 2007-2015 жж, 2017-2021 жылдарға арналған Тұжырымдамаларын атап өтуге болады (Садовская, 2019:500). Бұл тұжырымдамалардың уақытынан бұрын жаңасының қабылдануы көші-қон үдерісінің толассыздығы және жаһандық ахуалдың тұрақсыздығымен де байланысты. Рас демографиялық үдерістерді оңтайландырудың қажеттілігі ел егемендігінің алғашқы жылдарынан-ақ сезілген болатын. Өйткені дәл осы жылдары әлеуметтік-экономикалық қиындықтармен қатар, демографиялық ахуал да өзінің дағдарысты жағдайымен ерекшеленді. Ел егемендігінің жарияланып, мемлекет болып қалыптасу барысы өзге ұлт өкілдерінің өз тарихи Отандарына оралу үдерісі қатар жүрді. Алғашқы жылдардағы нарықтық экономикаға өтудегі қиындықтар жұмыссыздық сынды құбылыстарды үйреншікті жайтқа айналдырды. Ертеңге деген сенімнің аз болуы сөзсіз азаматтар арасында көп балалы отбасы болуға деген ұмытылыстарына шектеу қойды. Сондықтан болар 1991-2001 жылдарға халық саны өсімі емес, керісінше азаю үрдісі тән болды. Сөзсіз мұндай қалыптасқан жайт демографиялық үдерістерді оңтайландырудың біз жоғарыда атап өткен тың шешімдер мен құжаттардың қабылдануына түрткі болды. Нәтижесінде тек ХХІ ғасырдың басынан бастап қана Республика азаматтарының санында өсу қарқыны байқалды. Ал мұндай нәтижелі көрсеткітерге қалай қол жеткізілді және еліміздегі демографиялық үдерістерді оңтайландырудың жолы қандай, оны жетілдірудің жолдары айқындалды ма деген мәселе күні бүгінге дейін өзекті. Жер аумағы бойынша әлемнің алдыңғы ондығына кіретін еліміздегі демографиялық өсім

өзге елдермен салыстырмалы түрде алғанда әлі де болса көңіл толарлықтай емес екендігі де жасырын емес. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» деп аталатын Жолдауы барысында демографиялық теңгерімсіздік, жаңа көші-қон толқындары сын қатер ретінде айтылған болатын (Назарбаев, 2012: 1-2). Сонымен қатар «Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік» туралы заңында демографиялық ахуалдың нашарлауы, бала туудың төмендеуі, өлім-жітімнің көбеюі Ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлер қатарына жатқызылған. Демек демографиялық ахуалды тиімді реттеу кезек күттірмес мәселе қатарына жатады.

Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесінде 2019-2024 жылдарға арналған «Демография» деп аталатын ұлттық Жобаны да атап өтуге болады. Бұл жоба өз аясына бес федералдық деңгейдегі жобаларды біріктіреді. Атап айтқанда «Балалы болған отбасыларды қаржылық қолдау», «Әйелдерді жұмыспен қамту», «Аға буын», «Қоғамдық денсаулықты қалыптастыру», «Спорт – өмір қалпы» деп аталады. Осы жобаларды жүзеге асыру үшін бастапқы алты жылға 3,1 трлн рубль бөлінген болатын. Негізгі мақсаттар қатарында орташа өмір сүру жасын 67 жасқа дейін жеткізу, еңбекке қабілетті азаматтар арасындағы өлім деңгейін азайта, спортпен жүйелі шұғылданатын азаматтардың үлес салмағын 36,8%-дан 55% дейін жеткізу болып табылады. Әрине демографиялық үдерістерді оңтайландырудың басты жолы – азаматтарды мемлекет тарапынан қаржылай қолдау болып табылады. Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістерді оңтайландырудың қаржылай қолдау жолы тұрғын үй алу үшін берілетін субсидиялар мен «аналық капитал» болып табылады. Сонымен қатар демографиялық жағдайды тиімді реттеу мақсатында үкімет тарапынан жүктілік кезінде тіркеуге тұрған әйелдерге бір реттік жәрдемақы, 1,5 жасқа дейінгі бала тәрбиесіне берілетін жәрдемақы, баланың дүниеге келуіне байланысты берілетін бір реттік жәрдемақы, мектеп жасына дейінгі мекемелерге

ақы төлеуге көмек, балалы отбасыларға қатысты салықтық жеңілдіктер көрсетіледі. Осы ретте атап өтетін жайт 2020 жылғы көрсеткіш бойынша бала 1,5 жасқа келгенше отбасына 11 143 рубль жәрдемақы беріледі. Ал жоғарыда атап өткеніміздей тұрғын үймен қамтамасыз етілуге берілетін субсидия екі немесе одан да көп баласы бар отбасылар үшін жылына 6% ипотека берілу көзделген. Сонымен қатар балабақшаға деген кезекті азайтып, балалар емханасының жұмыс сапасын көтеру ісі қолға алынған (Курдова, 2020: 54)

Әрине Ресей Федерациясындағы демографиялық ахуалды оңтайландыруда «аналық капиталдың» алар орны ерекше. 2020 жылға дейін «аналық капитал» тек екінші немесе үшінші балаға берілетін. Сөзсіз мұндай шешімнің өзі бала санын арттыруға деген ұмтылысты тудырғаны анық. Ал 2020 жылдан бастап «аналық капитал» бірінші балаға да беріле бастады. «Балалы отбасыларды мемлекеттік қолдаудың қосымша шаралары» деп аталатын №256-ФЗ заңына сәйкес ендігі кезекте бірінші баласын босанған әйелдер ғана емес, сонымен қатар бала асырап алған ер адамдарға да берілу қолға алынған. Ал оның көлемі бірінші балаға 466617 рубль болса, екінші баладан бастап оның көлемі 616617 рубльге өскен. Әрине мұндай мемлекеттік қолдау азаматтардың бір баламен шектелмеуіне қосымша жігер беруде. Сонымен қатар «аналық капиталды» 2020 жылға дейінгі талап бойынша тек бала үш жастан асқанда ғана және тек баланың қажеттілігіне беріліп келсе, жаңа заңға сай «аналық капиталды» тұрғын үй құрылысына, үй алу үшін алғашқы жарнаны төлеуге немесе қолданыстағы ипотекалық қарызды жабуға қолдануға болады және ең бастысы «аналық капиталды» жаңа талап бойынша бала дүниеге келген күннен бастап жүзеге асыруға мүмкіндіктер беріп отыр (Мокроусов, 2020). Бұл сөзсіз әлем бойынша тоғызыншы орында тұрған және 146 миллионнан астам халқы бар Ресей Федерациясының болашаққа деген батыл қадамы болып табылады. Қазақстан Республикасында 2020 жылғы көрсеткіш бойынша бірінші балаға берілетін қаражат көлемі 100 738 теңгені құрайды (Айқын газеті,

2020). Ол шамамен 18 мың рубльге тең. Салыстырмалы түрде алған Ресейде бірінші балаға берілетін жәрдемақы 440 мың рубльге көп (2,5 млн теңге шамасы). Еліміздегі халық саны 2020 жылдың 1 қаңтарындағы көрсеткіш бойынша 18 632 169 адамды құрағандығын ескерсек, балаға берілетін жәрдемақы мәселесінде көрші елдің тәжірибесін басшылыққа алудың қажеттілігі сезіледі. Жалпы егеменді еліміздің тарихында екі халқы санағы болып өткен болатын. Бұл ретте атап өтетін бір жайт Қазақстан халық санағын өткізуде БҰҰ-ның әр он жыл сайын халық санағын өткізу туралы ұсынысын басшылыққа алады. Мысалы бірінші халық санағы 1999 жылдың 25 ақпаны мен 4 наурызы аралығында өтсе, екіншісі 2009 жылдың 25 ақпаны мен 6 наурызында өткен болатын. Рас үшінші халық санағы 2020 жылға жоспарланған еді. Алайда әлемдік пандемия салдарынан кейінгі қалдырылғаны белгілі болды. Бүгінгі таңда еліміз халық саны бойынша әлемде 64 орынды иеленеді. Ал халқының орналасу тығыздығы бойынша 184 орында. Бұл дегеніміз аталған мәселеде әлі де болса оңтайландыру жұмыстары белсенді жүру тиіс екендігін көрсетеді. Еліміздің егемендік алған алғашқы жылдардан-ақ демография және көші-қон саясаты мәселесі стратегиялық маңызды бағыттар қатарына жатқызылды. Мысалы 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президенті жанынан отбасы және әйелдер мәселесі бойынша кеңес беру бойынша Ұлттық комиссия өз жұмысын бастады. бүгінде бұл комиссия әйелдер және отбасы-демографиялық саясат бойынша Ұлттық комиссия деп аталады. Оның басты қызметі елдегі демографиялық ахуалды жақсартуға атсалысу болып табылады. 1999 жылы Қазақстан Республикасы демография және көші-қон агенттігі құрылған болатын. Оның қызметі мемлекеттің демографиялық және көші-қон саясатын қалыптастырып, жүзеге асырумен тығыз байланысты болды.

Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістерді оңтайландыру мәселесінде де ішкі көші-қон саясатының да алар орны ерекше. Мысалы отбасылар мен азаматтарды мемлекеттік қолдауға арналған бағдарламалар әсіресе Бурятия, Камчатка, Хабаровск, Амур, Иркутск, Магадан,

Сахалин сынды аймақтарда ерекше қолға алынады. Осы аймақтарға қоныс аударған ел азаматтары мемлекеттік қолдаудың барынша жоғарылатылған мөлшеріне ие бола алады. Сөзсіз бұл саясат мемлекет ішіндегі азаматтардың орналасуының тепе-теңдігін сақтауға бағытталған (Зарин, 2019:42- 43). Бүгінгі таңда елімізде де халық тығыз орналасқан оңтүстік аудандардан «Еңбек», «Серпін 2050» сынды бағдарламалар қабылданып, ішкі көші-қон саясатын реттеуге үлкен күш салынуда.

Ресей Федерация еңбек мигранттарының келуі бойынша әлемде үшінші орынды иеленеді. Сөзсіз бұл елдің көші-қон саясатына тыңғылықты көзқарас пен заңнамалық негізді қалыптастыруға деген қажеттілікті туындатады. 2018 жылғы көрсеткіш бойынша Ресей Федерациясы территориясында еңбек етіп жүрген мигранттардың көп бөлігі Өзбекстан мен Украина мемлекеттерінің азаматтары болып табылады. Олардың саны әрқайсысы шамамен 2 млн адамнан құрап отыр. Ал 2018 жылғы РФ ІІМ мәліметіне қарағанда 172 863 адам азаматтық алса, жалпы көші-қон тіркеуіне 11 960 763 адам тіркелген (Зарин, 2019:43). Сөзсіз бұл аталған фактінің өзі Ресей Федерациясындағы демографиялық үдерістерге көші-қон саясатының да өзіндік әсері бар екендігін ұғындырады.

Қос елдің де демографиялық үдерістерді оңтайландыру бойынша шаралары мен қабылданған құжаттарын саралай келе, аталған бағыттағы жұмыстар өз деңгейінде жүргізілуде деп айтуға негіз бар. Дегенмен Ресей Федерациясы демография мәселесіне үлкен көңіл бөлініп жатқандығы анық. Осы тұрғысынан келгенде еліміздегі демографиялық ахуалды оң сипатта өзгерту мақсатында дамыған елдердің тәжірибесін әлі де болса басшылыққа алу қажеттілігі байқалады.

Пайдаланған Әдебиеттер Тізімі

- Тимофеева Т.Ф., Таратина О.Ф. К вопросу о необходимости становления и развития правового регулирования демографических процессов на региональном уровне // Вестник Чувашского университета. - №4. – 2007. – 294 с.
- Елин А.М., Пашин Н.П. Проблемы демографии и пути их решения в современной России // Вестник науки и образования. - №17(71). – 2019. – 147 с.
- Городнова Н.В., Самарская Н.А. Повышение качества жизни населения в современных экономических условиях России // Дискуссия. - №3(94). – 2019. – 198 с.
- Садовская Е.Ю. Демографические и миграционные реалии Казахстана, политика и программы – 1991-2019 г. // Национальные демографические приоритеты: новые подходы, тенденции. – Москва, 2019. – 759 с.
- Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан. – 2012 жыл 14 желтоқсан
- «Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заң // Электронды ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527>
- Курдова М.А. Современная демографическая политика в России и пути ее реализации // Economy and Business. - №2. – 2020. – 221 с.
- Мокроусов О. Материнский капитал: изменения с 2020 г. // Электронды ресурс: <https://www.eg-online.ru/article/415893/>
- Жанасыл А. Ана капиталы керек пе? // Айқын газеті. – 2020 жыл 18 қаңтар
- Зарин В.Ю. Миграционная обстановка в Российской Федерации: проблемы и решения // Вестник финансового университета. - №3. – 2019. – 319 с.